IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

MILLATNING UZILGAN QANOTLARI: QATAG‘ON QURBONLARI VA TURKISTONNING YO‘QOTILGAN INTELLEKTUAL SALOHIYATI

Inatullayeva Intizor Jamshid qizi
Moliya fakulteti 3- bosqich talabasi
Email: inatullayevaintizor@gmail.com
Uchqun Yunusovich O‘roqov
Ilmiy rahbar,“Moliya” kafedrasi professori
https://doi.org/10.5281/zenodo.24271911

Annotatsiya: Qatag‘onlar tarixini o‘rganish faqat qurbonlar sonini aniqlash yoki ularning fojeali taqdirini eslash bilangina cheklanmaydi. Bu, avvalo, millat qanday ilmiy, ma’rifiy va intellektual imkoniyatlardan mahrum bo‘lganini anglashga xizmat qiladi. Mazkur maqolada qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyati, xususan, Turkistonning ilg‘or fikrlovchi qatlamini tashkil etgan jadidlar, davlat va jamoat arboblari, olimlar, pedagoglar, yozuvchi va shoirlar hamda Germaniya va Turkiyada tahsil olgan yoshlarning tarixiy taqdiri tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu shaxslarning milliy taraqqiyot, ilm-fan, ma’rifat va madaniyat rivojiga qo‘shgan hissasi hamda qatag‘onlarning ularning hayoti va faoliyatiga ta’siri tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, qatag‘on natijasida yuzaga kelgan ilmiy, ma’naviy va intellektual yo‘qotishlarning mazmuni tahlil qilinib, qatag‘on qurbonlari merosini o‘rganish va tarixiy xotirani asrashning ahamiyati ko‘rsatib beriladi.
Kalit so‘zlar: qatag‘on qurbonlari, jadidlar, milliy ma’rifat, ziyolilar, ilm-fan, ta’lim, adabiyot, madaniy meros, milliy tafakkur, xorijda ta’lim, tarixiy xotira, milliy taraqqiyot.

Abstract: Studying the history of repression is not limited to determining the number of victims or remembering their tragic fate. Above all, it helps us understand the scientific, educational, and intellectual opportunities that the nation lost. This article analyzes the lives and activities of the victims of repression, particularly Jadids, state and public figures, scholars, educators, writers and poets who constituted the progressive intellectual stratum of Turkestan, as well as young people who studied in Germany and Turkey. The study examines their contributions to national development, science, education, and culture, as well as the impact of repression on their lives and activities based on historical sources. It also analyzes the nature of the scientific, spiritual, and intellectual losses caused by repression and highlights the importance of studying the legacy of the victims of repression and preserving historical memory.
Key words: victims of repression, Jadids, national enlightenment, intellectuals, science, education, literature, cultural heritage, national thought, education abroad, historical memory, national development.

Аннотация: Изучение истории репрессий не ограничивается определением числа жертв или сохранением памяти об их трагической судьбе. Прежде всего, оно позволяет осмыслить, каких научных, образовательных и интеллектуальных возможностей лишился народ. В статье анализируются жизнь и деятельность жертв репрессий, в частности джадидов, государственных и общественных деятелей, учёных, педагогов, писателей и поэтов, составлявших передовую интеллектуальную среду Туркестана, а также молодых людей, получивших образование в Германии и Турции. На основе исторических источников рассматривается их вклад в развитие национального общества, науки, просвещения и культуры, а также влияние репрессий на их жизнь и деятельность. Кроме того, анализируется содержание научных, духовных и интеллектуальных потерь,

вызванных репрессиями, и подчёркивается важность изучения наследия жертв репрессий и сохранения исторической памяти.

Ключевые слова: жертвы репрессий, джадиды, национальное просвещение, интеллигенция, наука, образование, литература, культурное наследие, национальная мысль, обучение за рубежом, историческая память, национальное развитие.

KIRISH

Qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyatini to‘laqonli anglash uchun, avvalo, XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan ma’rifiy va intellektual muhitga e’tibor qaratish lozim. Chunki keyinchalik qatag‘on qurboniga aylangan ko‘plab shaxslar o‘z davrining ilm-fani, ta’limi, adabiyoti va madaniyati rivojiga katta hissa qo‘shgan ziyolilar edi. Ularning dunyoqarashi va faoliyatida jadidchilik harakati, yangi usuldagi ta’lim, matbuot, adabiyot va zamonaviy bilimlarga bo‘lgan intilish muhim o‘rin egallagan [1].

Qatag‘onlar natijasida nafaqat alohida shaxslarning hayoti va ijodiy faoliyati, balki mamlakatning ilmiy, ma’rifiy va madaniy salohiyatiga ham katta zarar yetgan. Shu sababli qatag‘on qurbonlarini faqatgina ta’qibga uchragan shaxslar sifatida emas, balki o‘z davrida muhim ilmiy, adabiy va ma’rifiy faoliyat olib borgan insonlar sifatida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning hayoti, ijodi va ilmiy merosini o‘rganish orqali XX asrning murakkab davrlaridagi milliy tafakkur va madaniy taraqqiyot jarayonlarini chuqurroq anglash mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyatini tarixiy manbalar asosida o‘rganish, ularning ilm-fan, ta’lim, adabiyot, madaniyat va milliy taraqqiyotga qo‘shgan hissasini yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida jadidchilik muhitining shakllanishi, milliy ma’rifat rivojida ziyolilarning o‘rni, xorijda ta’lim olgan yoshlarning faoliyati hamda turli davrlarda qatag‘onga uchragan ijodkor va olimlarning ilmiy-ma’rifiy merosiga e’tibor qaratiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Qatag‘on qurbonlari tarixini o‘rganish O‘zbekiston tarixshunosligining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu mavzu bo‘yicha tarixiy asarlar, ilmiy maqolalar, xotiralar, arxiv materiallari va darsliklarda muhim ma’lumotlar jamlangan [2].

Qatag‘on qurbonlarining hayoti va ijodiy faoliyatini o‘rganish o‘zbek tarixshunosligi, adabiyotshunosligi va ma’naviy merosini tadqiq etishning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu mavzuga oid ilmiy va badiiy manbalarda qatag‘on qurbonlarining hayoti, ijodiy merosi, ilmiy faoliyati hamda milliy madaniyat taraqqiyotidagi o‘rni turli jihatlardan yoritilgan. Ayniqsa, jadidlar va 1937–1938-yillardagi qatag‘on qurbonlari faoliyatiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ularning ma’rifat, ta’lim, adabiyot va milliy tafakkur rivojiga qo‘shgan hissasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Abdulla Qodiriy ijodi o‘zbek adabiyotining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq holda keng o‘rganilgan. Uning “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari orqali o‘zbek romanchiligining rivojiga qo‘shgan hissasi, xalq hayoti, inson taqdiri, ma’rifat va jamiyatdagi muammolarning badiiy talqini adabiyotshunoslik tadqiqotlarida muhim o‘rin egallaydi. Qodiriyning ijodiy merosi uning nafaqat yozuvchi, balki milliy tafakkur rivojiga ta’sir ko‘rsatgan ijodkor sifatidagi ahamiyatini ko‘rsatadi [3].

Abdurauf Fitrat faoliyatiga oid manbalarda esa uning yozuvchi, shoir, olim, dramaturg va pedagog sifatidagi ko‘p qirrali faoliyati yoritilgan. “Munozara”, “Abulfayzxon” kabi asarlari uning adabiyot, ta’lim, tarix va jamiyat masalalariga bo‘lgan qiziqishini ko‘rsatadi. Fitratning ilmiy va ijodiy faoliyati milliy ma’rifat va ilmiy tafakkurning rivojlanish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganiladi [4].

Abdulhamid Cho‘lpon ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda uning shoir, yozuvchi va tarjimon sifatidagi faoliyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Uning she’riyati, “Kecha va kunduz”

romani hamda tarjimachilik faoliyati orqali o‘zbek adabiyotining badiiy va mazmuniy jihatdan boyishiga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Cho‘lpon ijodida Vatan, xalq, inson taqdiri, ma’naviyat va erkinlik kabi mavzularning keng yoritilgani uning adabiy merosining muhim jihatlaridan biri sifatida ko‘rsatiladi [5].

1950-yillar boshlarida qatag‘onga uchragan ijodkorlar faoliyati ham mavzuga oid tadqiqotlarda o‘z aksini topgan. Jumladan, Said Ahmad, Shukrullo, Shuhrat, Maqsud Shayxzoda, Mirzakalon Ismoiliy va Mirkarim Osim kabi ijodkorlarning hayoti va ijodiy merosi alohida ahamiyatga ega. Ularning qamoq va surgun bilan bog‘liq hayotiy tajribalari bilan bir qatorda, keyingi ijodiy faoliyati ham o‘rganilgan [6].

Said Ahmadning hikoya va qissa janrlarini rivojlantirishdagi o‘rni, oddiy insonlar hayoti va kundalik turmushini badiiy tasvirlash mahorati, “Ufq” trilogiyasi va “Kelinlar qo‘zg‘oloni” kabi asarlari adib ijodining asosiy yo‘nalishlarini tashkil etadi. Shukrullo ijodida esa inson qadr-qimmati, vijdon, Vatan va ma’naviyat masalalari muhim o‘rin egallaydi. Uning qatag‘on davridagi hayotiy kechinmalari keyingi ijodida ham o‘z aksini topgan [7].

Shuhrat, Maqsud Shayxzoda, Mirzakalon Ismoiliy va Mirkarim Osim ijodiga oid manbalarda ham ularning adabiyot va madaniyat rivojiga qo‘shgan hissi alohida qayd etiladi. Ayniqsa, Shayxzodaning shoir, dramaturg, tarjimon va adabiyotshunos sifatidagi faoliyati, “Jaloliddin Manguberdi” dramasi, Mirkarim Osim va Mirzakalon Ismoiliyning tarixiy mavzudagi asarlari milliy tarixiy xotirani badiiy ifodalash nuqtayi nazaridan muhimdir [8].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyati turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning ilmiy, ma’rifiy va ijodiy faoliyatini yagona jarayon sifatida ko‘rib chiqish, turli avlod vakillarining merosini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan, mazkur tadqiqotda qatag‘on qurbonlarining faqat fojiali taqdiri emas, balki ularning qatag‘ongacha va undan keyingi faoliyati, yaratgan asarlari hamda milliy madaniyat va ma’rifat rivojiga qo‘shgan hissasiga asosiy e’tibor qaratiladi.

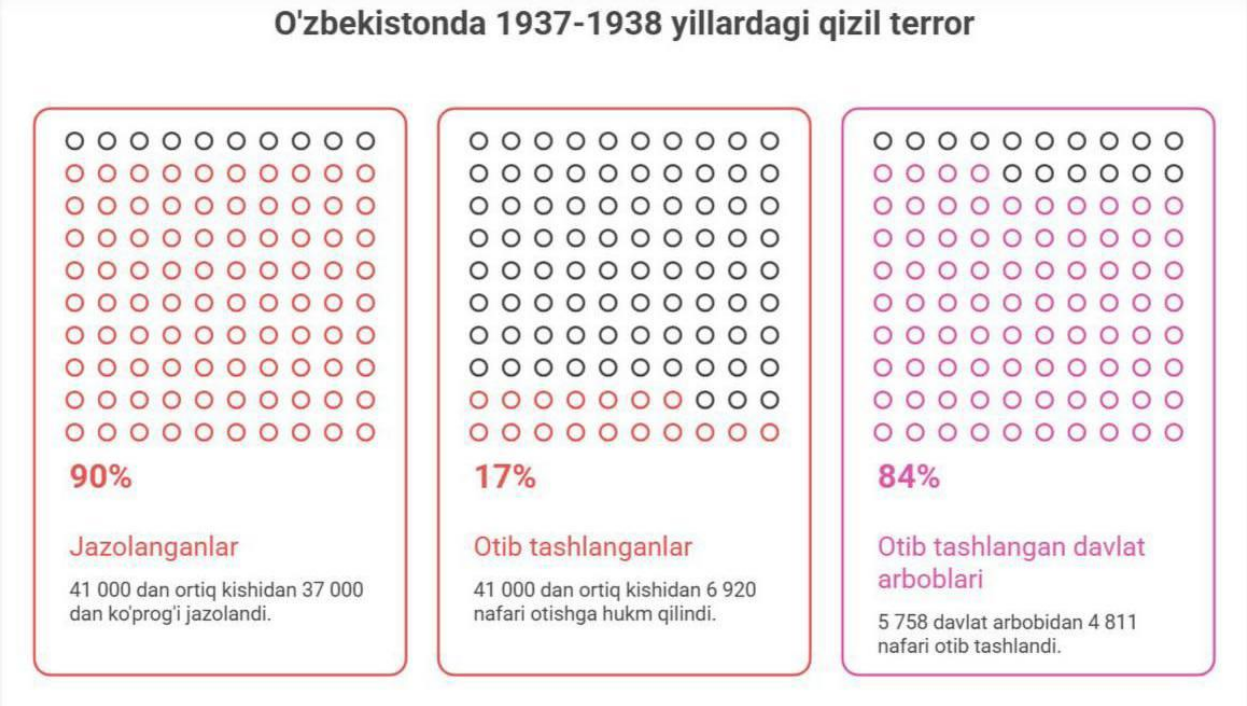
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy va biografik usullardan foydalanildi. Qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyati, ularning ilm-fan, ta’lim, adabiyot va madaniyat rivojiga qo‘shgan hissasi tarixiy manbalar asosida o‘rganildi. Shuningdek, jadidlarning ma’rifiy faoliyati hamda Germaniya va Turkiyada tahsil olgan yoshlarning faoliyati qiyosiy tahlil qilindi. Statistik ma’lumotlar asosida qatag‘onlarning ko‘lami va uning milliy ilmiy-ma’rifiy muhitga ta’siri baholandi. Tadqiqotda tarixiylik va xolislik tamoyillariga amal qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1937–1938-yillar O‘zbekiston tarixida qatag‘on siyosatining eng dahshatli bosqichi bo‘ldi. Ushbu davrda minglab begunoh insonlar soxta ayblovlar bilan hibsga olinib, jazolandi yoki otib tashlandi. Quyidagi rasmda qizil terrorning asosiy statistik ko‘rsatkichlari keltirilgan.

1-rasm: O‘zbekistonda 1937–1938-yillardagi qizil terror ko‘rsatkichlari

Manba: Muallif ishlanmasi.

1-rasm ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 1937–1938-yillarda O‘zbekistonda hibsga olingan 41 ming nafardan ortiq fuqarolarning 37 ming nafardan ko‘prog‘i jazolangan bo‘lib, bu jami hibsga olinganlarning qariyb 90,2 foizini tashkil etadi. Shuningdek, hibsga olinganlarning 16,9 foizi (6 920 kishi) otishga hukm qilingan. Ayniqsa, qatag‘onlar millatning siyosiy va intellektual elitasiga nisbatan nihoyatda shafqatsiz tus olgan. Jumladan, davlat va jamoat arboblari, yozuvchi va shoirlar hamda olimlardan qamoqqa olingan 5 758 kishining 83,6 foizi (4 811 kishi) otib tashlangan [9].

Ushbu ko‘rsatkichlar qatag‘on siyosatining ko‘lami va uning jamiyat uchun og‘ir oqibatlarini yaqqol namoyon etadi. Biroq bu fojeani faqat qurbonlar soni bilan baholash yetarli emas. Chunki qatag‘on natijasida jamiyat nafaqat insoniy yo‘qotishlarga, balki ilm-fan, ta’lim, adabiyot, madaniyat va siyosiy-huquqiy tafakkur sohalaridagi muhim salohiyatdan ham ayrildi. Shu jihatdan, qatag‘onning milliy taraqqiyotga ta’sirini “millat nimani yo‘qotdi?” degan savol asosida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

1-jadval: Qatag‘on siyosati: millat nimani yo‘qotdi?

Qatag‘ondan zarar ko‘rgan qatlam	**Millat nimani yo‘qotdi?**
Ilm-fan va ta’lim salohiyati	Olimlar va pedagoglar timsolida ilmiy bilim, tajriba hamda shakllanib kelayotgan ilmiy-ma’rifiy muhitning muhim qismi yo‘qotildi.
Adabiyot va ma’naviy tafakkur	Shoirlar, yozuvchilar, jadidlar va ma’rifatparvarlar orqali rivojlanayotgan milliy adabiy va ma’rifiy tafakkur katta yo‘qotishga uchradi.
San’at va madaniyat	San’atkorlar va madaniyat vakillarining ta’qib qilinishi natijasida milliy madaniy hayotning muhim vakillari va ijodiy imkoniyatlari kamaydi.
	Davlat va jamoat arboblari,

Siyosiy va huquqiy tafakkur	huquqshunoslar, advokatlar hamda siyosiy fikr vakillarining yo‘qotilishi milliy boshqaruv va huquqiy tafakkurning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.
Xorijda ta’lim olgan talabalar va yoshlar	Germaniya va Turkiyada tahsil olgan yoshlar timsolida zamonaviy bilim va xorijiy tajribani Turkistonga olib kelishi mumkin bo‘lgan yangi avlod yo‘qotildi.

Manba: Muallif ishlanmasi.

Mazkur ma’lumotlar qatag‘on siyosatining zarari faqat ayrim shaxslarning hayoti bilan cheklanmaganini ko‘rsatadi. Uning oqibatida millatning ilm-fan va ta’lim salohiyati, adabiy-ma’rifiy tafakkuri, san’at va madaniy hayoti, siyosiy-huquqiy fikrlash imkoniyatlari hamda xorijiy tajribaga ega bo‘layotgan yoshlar avlodi katta yo‘qotishlarga uchradi. Ayniqsa, Germaniya va Turkiyada tahsil olgan yoshlarning ta’qib qilinishi milliy taraqqiyot uchun zamonaviy bilim va ilg‘or tajribani olib kelishi mumkin bo‘lgan avlodning tabiiy shakllanishini izdan chiqardi. Demak, qatag‘on siyosati bir avlodni emas, millatning kelajakdagi ilmiy, madaniy va intellektual salohiyatini ham nishonga olgan fojeali jarayon sifatida baholanishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, jadidlar va qatag‘on qurbonlari xalqning ilmiy, ma’rifiy va madaniy salohiyatini yuksaltirishga katta hissa qo‘shganlar. Ularning maktablar ochish, zamonaviy bilimlarni targ‘ib qilish, yoshlarni xorijda o‘qitish, matbuot va madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan faoliyati bugungi kun uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Jadidlarning “ilm va ma’rifat orqali taraqqiyot” g‘oyasi hozirgi davrda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Bugungi kunda yoshlarning zamonaviy fanlarni egallashi, xorijiy tajribani o‘rganishi, yangi kasblarni o‘zlashtirishi va olgan bilimlarini jamiyat rivojiga yo‘naltirishi jadidlar orzu qilgan ma’rifatparvarlik an’analarining davomidir. Shu ma’noda, jadidlarning ma’rifatparvarlik g‘oyalari Yangi O‘zbekistonni barpo etish strategiyasi bilan hamohang ekanligi alohida e’tiborga loyiq. Mahmudxo‘ja Behbudiy ta’kidlaganidek, xalqning taraqqiyoti ilm va ma’rifat bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun bugungi avlod oldidagi muhim vazifalardan biri - ajdodlarning ilmiy va ma’rifiy merosini chuqur o‘rganish, uni zamonaviy ta’lim va innovatsiyalar bilan uyg‘unlashtirishdir.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, qatag‘on qilingan ko‘plab yurtdoshlarimizning huquqiy jihatdan oqlanishi va ularning pok nomlari tiklanishi tarixiy adolatni qaror toptirish yo‘lidagi muhim qadamlardan biri bo‘ldi. Ularning hayoti va faoliyatini qayta o‘rganish, ilmiy va ijodiy merosini xalqqa yetkazish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. 2000-yil 12-mayda Toshkent shahrining Yunusobod tumanida, Bo‘zsuv kanali bo‘yida “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmuasining ochilishi qatag‘on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish borasidagi muhim ishlardan biri bo‘ldi [10]. Mazkur majmua nafaqat o‘tmish qurbonlari xotirasini saqlash, balki yosh avlodni tarixiy haqiqatni anglash, ajdodlar merosini qadrlash va milliy xotiraga hurmat ruhida tarbiyalashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, qatag‘on qurbonlarining hayoti, ijodi va ilmiy-ma’rifiy faoliyatini o‘rganish bugungi avlod uchun ham dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda. Ularning nomlarini yod etish bilan birga, yaratgan ilmiy, adabiy va ma’rifiy merosini chuqur o‘rganish va kelajak avlodga yetkazish tarixiy xotirani mustahkamlashning eng muhim yo‘llaridan biridir.

Shuningdek, jadidlarning zamonaviy, bilimdon mutaxassislarni yetishtirish, yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va jamiyat hayotida faol ishtirok etishga undash haqidagi qarashlari bugungi ta’lim siyosati uchun ham muhim saboq bo‘la oladi. Qatag‘on qurbonlarining merosini o‘rganish

esa yosh avlodda tarixiy xotira, ilmga intilish va milliy taraqqiyotga daxldorlik tuyg‘usini kuchaytiradi.

Shu bois, jadidlar va qatag‘on qurbonlarining asarlarini ta’lim jarayonida kengroq o‘rganish, ularning hayoti va ilmiy-ma’rifiy faoliyatiga bag‘ishlangan tadqiqotlarni ko‘paytirish hamda yoshlarni ilmiy izlanishlarga jalb etish maqsadga muvofiq. Zero, jadidlarning ilm, ma’rifat va taraqqiyot haqidagi ezgu g‘oyalari bugungi avlod uchun nafaqat tarixiy meros, balki kelajak sari yo‘l ko‘rsatuvchi muhim ma’naviy manba hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rajabov Q., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. 10-sinf uchun darslik. -Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
2. Usmonov Q., Sodiqov M. O‘zbekiston tarixi. 1917–1991-yillar.- Toshkent: Sharq, 2010.
3. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. - Toshkent: Sharq.
4. Fitrat A. Tanlangan asarlar.- Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
5. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. - Toshkent: Sharq, 2000.
6. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Said Ahmad, Shukrullo, Shuhrat, Maqsud Shayxzoda, Mirzakalon Ismoiliy, Mirkarim Osim haqidagi maqolalar. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
7. Said Ahmad. Ufq. - Toshkent: Sharq.
8. Shayxzoda M. Jaloliddin Manguberdi. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
9. S. Tilabayev, D. Kenjayev O‘zbekiston tarixi : umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 10-sinf o‘quvchilari uchun darslik / S.Tilabayev va boshqalar. — Birinchi nashr. - Toshkent: Yangiyul Poligraph Service, 2022.
10. Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi materiallari.